

Vértessy Sándor

Aki megtapogatta a Holdat

Bay Zoltán. Dokumentumok, interjúk

Vértessy: Egyszer régen a gyulavári református pap kisfia azt kérdezte az édesapjától: ha felmásznék a templomtoronynak a tetejére, megérinthetném a Holdat? Évtizedek múltával, 1946. február 6-án az egykori kisfiúnak megadatott, hogy gyermekkori álmát valóra váltsa. Radarjeleket küldött a Holdra, és sikerült észlelnie azok visszhangját Budapesten, az amerikaiakkal csaknem egy időben, de más technikai megoldással. Ez az igaz történet Bay Zoltánról az atomfizika első hazai professzoráról szól. A 20. század tudománytörténetét gazdagító férfiú személyes tárgyi emlékeit kiállították a Nemzeti Múzeumban a Magyar Nobel-díjasok és világhírű tudósaink panteonjában. Egy sokak által látogatott washingtoni múzeumban pedig becses eszközeit őrzik. Számomra nemrégem megadatott, hogy Bay Zoltán özvegye néhány órás beszélgetésre fogadott elcsöndesült washingtoni házukban. Meghatottan szólt majd fél évszázados közös életútjukról, majd megajándékozott néhány olyan kincset érő magnószalaggal, amelyek ennek a világszerte – külföldön jobban, mint idehaza – közsímet tudósunk szívbeli önvallomásait és naplójegyzeteit őrzi.

A világhírű professzor először 1973-ban látogatott haza

Bay¹: Szívesen jövök Magyarországra, mert hiszen hiába élek immár három évtizede külföldön, még mindig én az otthonomnak Magyarországot tekintem. Nekem erdélyi lány a feleségem, mi magyarul beszélünk odahaza és amikor azt mondjuk, hogy otthon, akkor ez vagy Erdélyt jelenti, vagy pedig Magyarországot. Hogy miért éppen most jöttem Magyarországra, ennek oka az, hogy az Eötvös Lóránd Fizikai Társulat meghívott egy előadás tartására az ő vándorgyűlésükön Debrecenben, ahol ők meg akartak emlékezni egy magyar kísérletnek a harmincadik évfordulójáról. Ez a kísérlet az 1944–46-os években történt. Hosszú előkészítésekkel, végül is 1946-ban jutottunk el oda, hogy a kísérletet sikeresnek tudtuk minősíteni. Ennek a célja az volt, hogy a

1 Bay Zoltán élő szóval előadott gondolatait őrizte meg a magnószalag, ezért a *lehetőség szerint* a szöveget stílári korrekció nélkül – legfeljebb a föltétlenül szükséges kisebb javításokkal – úgy adjuk vissza, ahogy ő mondta. Ugyanez vonatkozik a naplójegyzetekre is a későbbiekben.

csillagászatban csináljunk valami új lépést. Én ugyan nem vagyok csillagász, de gyerekkoromtól kezdve engem az ég, a csillagok mindig érdekelték, még azon is gondolkoztam, hogy vajon ha a kis falunak a tornyára én fel tudnék mászni – ahol én születtem és laktam – onnan talán meg is tudnám tapogatni a Holdat és ez egy milyen nagy élmény volna. Hát persze, a gyereknek az elgondolásai azok kiderülnek később, – amikor már többet tudunk, – hogy ezek mennyire naivak voltak, de aztán hogyha egyszer eljutunk oda, hogy még többet tudunk, akkor már nem is lesznek annyira naivak. Így történt az, hogy amikor a mikrohullámú kísérleteinkkel már eljutottunk odáig, hogy ha nem is a kezünkkel, de mikrohullámokkal most már meg tudjuk tapogatni a Holdat, akkor csináljuk ezt meg. Ugyanis, amikor Magyarország szerencsétlen elhatározások folytán belépett a második világháborúba akkor a katonák hirtelen ráeszméltek, hogy bombatámadásokat fogunk kapni, amelyekre nem vagyunk felkészülve. Ugyanakkor már lehetett hallani valamit harangozni arról, hogy a külföldieknek van valamilyen eszközük, amellyel repülőgépeket föl tudunk deríteni és távolságaikat is megmérni, akkor is, amíg azok a gépek nem láthatók.

A történet az volt, hogy az angolok már 1935-ben elkezdtek ilyen kísérleteket, és a németek sok-sok évvel később már csak a háború kitörése alatt eszméltek rá, hogy ilyen kísérletek vannak. Ugyanez volt a magyar hadvezetőségnek a története. Mi fizikusok, rádió-technikusok akkor már valamivel többet tudtunk ezekről a kísérletekről, mert hiszen addig amíg amerikai folyóiratok jártak hozzánk, ezek megírták, hogy kifejlesztésben van egy rádiólokátornak elnevezett berendezés, amivel repülőgépeket lehet felderíteni, sőt amerikai folyóiratok csillagászati számokat közöltek arról, hogy milyen mennyiségű dollárt fektetnek bele ezekbe a kísérletekbe. Például csak egy évnek az előirányzata az 1942-dik évre, és csakis a kísérleti rész előirányzására már 118 millió dollár volt emlegetve. Hát persze magyarországi körülmények között erre gondolni sem lehetett, azonban volt itt Magyarországon akkor az országnak egyetlen laboratóriuma, ahol szó lehetett ilyen kísérletekről és ez volt az Egyesült Izzó, ahova én néhány évvel azelőtt kerültem a szegedi egyetemről, ahol elméleti fizikát tanítottam. Az Egyesült Izzóba jöttem és ennek a kitűnő csoportnak a vezetésével voltam megbízva. Ezt a katonák is tudták és az akkori háborús törvények értelmében kötelezheték az Egyesült Izzót, hogy ezeket a kísérleteket végezze és mindenféle anyagi ellenszolgáltatás nélkül vállalja az Izzó ezeknek a kísérleteknek a teljes finanszírozását amellet úgy, hogy erről még a vezetésnek sem szabad tudnia. Aztán akkor, amikor a honvédelmi miniszter, őt² és engem, bennünket fogadott és elmondta neki, hogy erre ő kötelezve van, azt mondta, hogy ez az életem első eseménye, hogy olyanra adok pénzt, amiről nem tudom, hogy micsoda.

Ez a kísérletsorozat aztán úgy indult el, hogy a katonák létesíteni akartak egy úgynevezett Bay-különítményt, mire én azt mondtam, hogy ezt nem vál-

2 Aschner Lipótról, az Egyesült Izzó akkori vezérigazgatójáról van szó.

lalom, és így lettünk egyszerűen Bay-csoport, ahova nekem egy listát kellett összeállítani és mintegy olyan tíz akadémikus végzettségű ember és mintegy harminc műszerész, elektroműszerész, és így tovább voltak benne ebben a csoportban, a legnagyobb katonai titoktartás mellett. De egy óriási előny, hogy ezek rögtön katonai felmentést kaptak. Így tehát ez egy nagyon jó mentség volt arra, hogy ez a csoport együtt maradjon, azonkívül anyagellátásban is, ami volt akkor az országban, mi mindent igénybe vehettünk, így például még a benzinszolgáltatásban is kivételezettek voltunk. Az én automobilomra még egy nagy „Ü”-betűt is ráfestettek, ami annyit jelentett, hogy ünnepnapokon is járhat ez a kocsi. Persze a pesti humor az mindenről szeret valami viccet csinálni, és erre azt mondták, hogy ezt az kapja csak, akinek nagyon kitűnő az „összeköttetése”. Hát ilyen körülmények között aztán elkezdtük a munkát 1942-ben. Persze nem térhetek ki most arra, hogy ez a munka éppen azért, mivel kitűnő emberek állottak rendelkezésre, nagyon gyorsan haladt, úgyhogy egy fél évvel később mi már dunai uszályokat tudtunk az Egyesült Izzó egy épületének a tetejéről megfigyelni mikrohullámokkal, egészen 18 kilométer távolságig tudtuk őket követni és ekkor történt az, hogy én kértem a katonáktól, hogy most már menjünk át repülőgép-kísérletekre.

Vértessy: 1946. február 6-án a kísérletek eredménnyel jártak. Bay Zoltán vevő-készüléke fölfogta a Holdról visszavert jeleket, a radarvisszhangot. Valóra vált hát a gyermekkori ábránd, a Hold megtapogatása.

Gábor Dénes és Neumann János levele Bay Zoltánhoz

Kedves Professzor úr! Ma érkezett meg a különlenyomata a Holdról visszavert mikrohullámokról. Azonnal elolvastam és sietek, hogy kifejezzem őszinte bámulatomat. Mint fizikai, technikai teljesítmény olyan színvonalon áll, amelyet Európában nagyon ritkán értek el, de ha hozzáveszi az ember, hogy a számításokat az összeomlás alatt végezték el, a kísérleteket pedig a csaknem tönkretett országban, egyidejűleg az Egyesült Izzó csodálatos felépítésével csaknem hihetetlen. Meleg üdvözléssel: Gábor Dénes.

Kedves Zoltán! Még egyszer meg szeretném Neked mondani, hogy mennyire örültem, hogy elutazásom előtt találkozhattunk. És hogy volt egy alkalmunk az elektromultiplier és a számológépproblémakörökről és ezeknek az érintkezési pontjairól beszélgetnünk. Tisztán látom, hogy lényeges dolgokat tanultam Tőled és a meggyőződésem egyre erősebb, hogy az elektromultiplier a számológépek terén a jövőben valószínűleg lényeges szerepet fog játszani. A viszonthallásig és viszontlátásig, sokszor üdvözöl kész híved: Neumann Jancsi.

Los Alamos, 1949. június 21-e kedd.

Washington 1990

Bay: Nagy öröm nekem, hogy Gyula város díszpolgári oklevelét a Magyarok Világszövetségének elnöke, Pungor Ernő műegyetemi tanár, jóbarátomtól vehettem át Magyarországnak washingtoni nagykövetségén. Kérem Elnök urat legyen szíves tolmácsolni köszönetemet Gyula város tanácsának és egyben Márki-Zay Lajos kollegámnak, Gyula város gimnáziuma fizikatanárának, kinek – mint később tudomásomra jutott – kezdeményezése juttatta nekem a városi tanács díszoklevelét. Mivel tudom én viszonzni ezt az ajándékot? Azt hiszem azzal, hogy elmondom mi fűz engem szülőfalumhoz, Gyulavárihoz, ami most Gyula város egy része. Mert igaz ugyan hogy csak 11 éves voltam, mikor az édesapánknak, Gyulavári református lelkészének halála után családom Debrecenbe költözött, mégis az örökre szépnek maradó gyermekkor emlékei kísérték el további életpályámon. És merem állítani, amit a későbbi életben szépnek, jónak vagy eredményesnek tudok tartani, mind ott gyökerezett abban a gyermekkorban, amitől a sors eltávolított ugyan, de emlékeimben, amit megőriztem és amihez vágyakozva gondolatban vissza-visszatértem. A pályám a természettudományok jegyében folyt, de a gyermekkorom több volt. Először költőnek készültem kis primitív versikékkel, aztán zenész akartam lenni, de mind ez összeforrt a természettudományos érdeklődéssel. Innen ered, hogy mai napig azt tartom, hogy tudomány és művészet között nincs különbség, mindkettő valami nagyobbra törekvés kifejezője. Az udvarunkban levő kacsaúszató medence fölé lánchidat építettem, melynek papírszalagjai hasonlítani akartak a pesti Lánchídra, és melynek deszkapallóján át lehetett járni. Századunk első két évtizedében két nagy ipari előretörés foglalkoztatta az embereket, az autó és a repülőgép. Az automobil hamarosan megjelent Gyulavári országútján, mert ott ment el az egyik Erdélybe vivő főútunk. Órákra kiültem a nagy útra, hogy meglássak egy autót és hamarosan én is fölaltam egyet. Ennek a motorja hengerre csavart kötél volt, amit a benne ülő húzott, úgy forgatta a kerekeket. Egy falumbeli nagyobb gimnazista azt mondta, most még csak egy olyan gépet kell feltalálni, ami a kötelet húzza, hogy a kocsi magánjáró legyen.

Amikor Blériot átrepülte a csatornát, mindjárt megértettem a képes újságokból, hogy a gépet légszárny előre húzza, a szárny pedig, mint sárkány fenntartja. Ez vitt a sárkányépítésre, amiben nagy művészetre tettem szert. Persze itt a húzást a sárkány spárgája adja, de itt is elodáztam a feladatot azzal, hogy majd erre a célra is fölaltunk valamit. A sárkányok különféle alakúak voltak, sok közülük hasonlított Blériot gépéhez. Egyszer viszont megtörtént, hogy a nagy tudományom visszafelé sült el és majdnem szégyenbe hozta a falut. A templom melletti udvarunkból engedtem fel a sárkányt, mely a jó szélben kétszer magasabbra ment fel, mint a torony. A spárga közepe a

torony csillagjánál volt és egy kis oldalszél a sárkányt addig-addig mozgatta, amíg a spárga bele akadt a villámhárító csillagjába. Én, hogy kiszabadítsam, rángattam a spárgát, mígnem az elszakadt kezem és a torony között és a sárkány kikötve maradt a torony csúcsán. Nagy öröm volt ez, mindaddig míg a szél el nem állt és akkor a sárkány lebecsegett a torony derekára. Még mindig nem vettem észre a veszélyt, amit ez rejtegetett, mert másnap, harmadnap a szél, hol felemelte, hol visszaejtette a sárkányt a toronyra. Negyednap megjelent nálunk a kurátor és a bíró, a falu két legfontosabb hivatalának viselője és előadták, hogy ez szégyenbe hozza a falut. Én az ez utáni napokban nagy büntudattal mentem mindig aludni és azzal próbáltam vigasztalni magamat Arany János szavaival a Toldiból, hogy „kinek az ég alatt már senkije nincsen, ne féljen felfogja ügyét a Jóisten”. De aztán elkezdtem gondolkodni: hát hogy fogja fel az én ügyemet, mikor én éppen az ő házat csúfoltam meg. Szerencsére az égben nem ilyen gyermeklogikával dolgoznak. Kiderült az egyik következő nap reggelén, mikor a harangozó széles mosollyal jött be a parókiára és elújságolta, hogy az éjszaka egy nagy szélvihar elvitte a toronyról a sárkányt. Hozzátette: megszabadultunk a szégyentől.

De van a toronyról nekem maradandóbb emlékem is. Mert a mi udvarunkból nézve ott sétált el mögöttem a Hold. Olyan közel látszott a toronyhoz, hogy azt kérdeztem a nagyoktól, ha felmáshoznának a toronyra megtudnám-e tapogatni a Holdat? A felnőttek mosolyogtak rajtam, de nem lekicsinylően, és ez nagy tanulság volt nekem, mert jóindulatúlag nézték el nekem a naivságomat. Később, mikor csakugyan megtapogattuk a Holdat mikrohullámokkal Újpestről, sokszor eszembe jutott a régi kép: a Hold a torony mögött. Nekem a gyermekkorom emlékei a leginkább megmaradóak, a legértékesebbek, a legszebbek. Mikor 11 éves koromban elköltöztünk Gyulaváriból, a szülőfalumtól fájdalmas búcsút vettem, melytől azt hittem, hogy örökre szól. Ugyan ezt hittem 48 éves koromban, mikor elhagytam Magyarországot, és Amerikába jöttem. Akkor is elmentem előbb örök búcsút venni a szülőfalumtól. A sors kegyes volt hozzám, mindkét búcsú után meghozta, hogy szülőföldemet újra, és újra láthassam.

Vértessy: Dr. Marx György Kossuth-díjas akadémikus egyetemi tanár, akinek megadatott, hogy annakidején hallgatója lehetett Bay Zoltánnak, amikor ő egyetemi tanár volt itt, és amikor atomfizikai tanszék létesült ezen az egyetemen.

Marx: Hát én a tudományegyetemre jártam, mint fizikushallgató. Bay Zoltán a Műegyetemen volt atomfizika professzor, de az ő óráira nagyszámban áramoltunk, és nagy élvezettel hallgattuk. Fialtal huszonéves egyetemi hallgatók az új iránt, az atomfizika iránt érdeklődtek azt a tudományegyetemen hallgattuk elméletileg, tehát táblaképletek formájában, Bay Zoltán viszont élmény-

szerűen, mint valóságos dolgot mondta el – mondjuk így –, kísérleti jelleggel adta elő az atomfizikát, néha kísérleteket is mutatott be, de főleg az volt szuggesztív, hogy sugárzott belőle, hogy ő ezzel dolgozik, a kezeivel. Jóképű fiatalember volt, fizikushallgató lányok különösen jártak az óráira, énnekem megadatott, hogy az atomfizikát, magfizikát hallgathattam tőle. Amikor már kollokváltam, elhagyta Magyarországot, úgyhogy az indexemből hiányolom a Bay Zoltán aláírást. De utána sokszor találkoztunk. Találkoztunk akkor, amikor visszajött látogatóba Magyarországra és találkoztunk akkor, amikor én látogattam meg őt a lakásán Amerikában. Tehát – mondhatom szerénytelenül – kicsit barátság alakult ki közöttünk. Leveleket váltottunk egymással, talán említésre méltó, hogy Szent-Györgyi Albertet is ő hozta magával, mikor először visszajött az emigrációs évek során. Bay Zoltán itthon azzal tett sokat, hogy ezt a realista, tárgyyszerű atomfizikát bemutatta, amit lényegében Berlinben tanult meg. Berlin volt az első világháború után a fizika fővárosa, ott született a kvantummechanika 1900-ban, oda jártak a leghíresebb magyar elmék, mintegy zarándokolni: Szilárd Leó, Wigner Jenő, Kürthy Miklós, Gábor Dénes és Bay Zoltán is. Onnan hozta magával ezt a dolgot. Volt egy nagyszerű oktatási miniszter akkortájt, Klebelsberg Kunó, aki nagyon fontosnak érezte, hogy modern jó fejekkel erősítse meg a magyar felsőoktatást, az ő hívására jött haza külföldről Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán is. Mind a ketten a frissen létesült, pontosabban Kolozsvárról áttelepített szegedi egyetemre mentek. Csodák csodájára Bay Zoltán, aki az elméleti fizikai tanszékot kapta meg, csodálatos atomfizikai kísérleteket csinált Szegeden. Utána az Egyesült Izzónak a nagyon progresszió-érzékeny vezetője, Aschner Lipót hívta a kutatási tömb vezetőjéül, és hát Aschner Lipót szeretett volna utánépítést a Tungstram számára és ezért a műegyetemnek felajánlotta egy tanszék létesítését. Ő eredetileg valami elméleti villamosságtan, vagy valami hasonló dologra gondolt, de Bay Zoltán beszélt rá, hogy atomfizika tanszékot csináljon, ami akkor unikum volt Európának ezen a részén, és ennek lett professzora Bay Zoltán. Nagy hatást váltott ki.

Részletek Bay Zoltán naplójából – Washington, 1990

Bay: A nyilas időkben való bujkálások után most újra összetalálkoztam Szent-Györgyi Alberttel. Nagy öröm volt mikor megtudtam, hogy ő most már ezután Budapesten lesz az itteni Élettani Intézetben és ezért siettem őt felkeresni. Ez még akkor volt mielőtt a Tungstramot az oroszok leszerelték. Albit nagy lelkesedésben találtam. Egyre jobban elragadta a lendület, amint mondta: Zoltán ez a legnagyobb fordulat az ország életében. Fel fogunk állítani egy Köznevelési Tanácsot, mely fölötté lesz a kultuszminiszternek. Amilyenek a jövő emberei, olyan az ország. Nem engedjük, hogy politikusok és ka-

tonák megmérgezzék a jövő generációit. Tisztos életre, igazságszeretetre, demokráciára nevelünk. A tanácsban olyan emberek lesznek, akik szeretik a tudományokat és művészeteket. Aki szereti az igazságot a tudományban, az szereti az életben is. Aki szereti a szépet a művészetben, az szereti az életben is. Kodály Zoltán, Veres Péter, Baranyai Lipót már megígérték, hogy együttműködnek velem. Örülök, hogy eljöttél, mert téged akarok kérni, hogy a természettudományi rész vezetését vállalod. Első lépés a nevelés, második a tudomány megszerzése lesz.

Albert, szeretnék tőled valamit kérdezni – mondtam én neki. Te Debrecenből jöttél³ és a legnagyobb örömmel látom, hogy optimista vagy, azt jelenti ez, hogy az oroszok független életet fognak biztosítani Magyarországnak? Olyan lesz az életünk, ahogy azt magunk berendezzük?

Az oroszok és a magyar kormány arra kértek engem Debrecenben – válaszolt –, hogy szervezzek meg egy Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot. A célja ennek, hogy a két ország kulturálisan is együttműködjék. Elvállaltam, mert jó jelnek tartom, hogy az oroszoknak fontos a kulturális közeledés. Aki hódítani akar, az fegyverekre támaszkodik, megelégedve azzal, hogy katonailag ma teljesen a kezében vagyunk.

Ha barátokká akar tenni bennünket, miért túri, hogy a katonái zabráljanak – mondtam – és erőszakoskodjanak a nőekkel. Amit te kérdezel tőlem, azt kérdeztem én Vorosilovtól – mondta ő. Legutóbb határozott hangú levelet írtam hozzá. Megírtam, hogy nem fogom vállalni a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság elnöklését, ha az erőszakosságok nem szűnnek meg.

A beszélgetésünk azzal maradt abba, hogy ő optimista és próbálja meg én is az lenni. 200 milliós nép árnyékában nem lehet barátságosan élni – ezt én is elismerem. De kérdés, hogy fog viselkedni ez a kétszáz milliós nép, az oroszok – mondtam én Albertnek – ez egy nagy kérdőjel. Ez a kérdőjel most a magyar élet egére van feltéve – gondoltam magamban – mialatt hazafelé mentem. Az ostrom éjszakája elmúlt, a romváros ébredszik, az emberek élete veszélyben, fáznak, éheznek és lelkesednek. Még eddig senkivel sem találkoztam, aki nem lelkesedik. Mindnyájunkat húz felfelé valami, egy meghatározott cél irányába. Most ne jöjjön senki, aki ostobaságában azt hiszi, hogy okosabb, mint az élet, aki rendszert hoz és abba akarja belekényszeríteni az élet csodálatos folyását. Fog ilyen valaki jönni? A kérdőjel ott van a magyar égen.

Másodszor akkor találkoztam Szent-Györgyivel, mikor ő megszervezni készült a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot. Ez már akkor történt, amikor már folyt a Tungusramnak a leszerelése, tehát én az Albi hívására, már nagyon szkeptikus érzelmekkel jelentem meg. Mi lenne itt az én szerepem – kérdeztem Alberttől. Te leszel, aki a fizikai szakosztályt irányítod és felve-

3 1944 végétől 1945 tavaszáig Debrecenben székelt az ideiglenes kormány.

szed a kapcsolatot az orosz fizikusokkal – mondta. De a lényeg az, hogy – amint látod –, az ország szellemi életének vezetői itt vannak. A jóindulatunkat akarjuk megmutatni, az oroszokkal való barátkozást – mondta Albert. Albert, én haza megyek, én ebben nem tudok részt venni – mondtam neki –, s elbeszéltem néhány szóval az ötszáz fegyveres katonát a gyárban, hogy már több száz vagon gép gurult ki a Tungsram telepéről. Albert nagyon meglepődött, de kisvártatva ezt mondta: Zoltán még ezek után is azt mondom, állj be közénk. Tételezzük fel a legjobbat, számítsuk még ezt is a háború zűrzavarai közé. Mit tudom én ki lehetett az a számár ember Moszkvában, aki ezt elrendelte. A jövő héten én Moszkvába megyek, várjuk meg, mit látok ottan. Jó én várok – feleltem, ha lesz időnk várni. Most azt számlálgatjuk magunkban, hogy nem fognak-e a végén megint visszahozni mindent vagonokban. Ahogy ezek az emberek a leszerelést csinálják, abból minden rossz kiderülhet. Ezek a Holdból jöttek, ezek nem emberi aggyal gondolkodnak.

Az ülésen Szent-Györgyi elnökölt, és Zilahy Lajost, a világszerte ismert íróat választották meg ügyvezető elnöknek. A társaság később egyre bővült, vidéki városokban fiókok alakultak, a magyar nép megmutatta a jóindulatát. Szent-Györgyi és Zilahy mindent elkövettek, hogy a magyarokon ne múljon a barátkozás sikere. És mi lett: ma mindkettő az Egyesült Államokban él és az alakuló ülés résztvevői közül szintén sokakat találunk, akik külföldön vannak, mint reakciósook, és mint a szovjet állam ellenségei. Alig néhány hete Szent-Györgyi Alberttel és Zilahy Lajossal is találkoztam. Te Albi, mondom egy este a kandalló mellett, nyisd meg a Magyar-Szovjet Társaság ülését. Két elnök van itt és egy osztályelnök. Mindhárman aktív igazgatósági tagok, még egyikük sem mondott le. Most elmondhatnám azt a beszédet, amit akkor nem mondtam el. Én is elmondhatnék olyanokat, amit akkor még nektek sem mondtam el – felelte. Emlékeztek a beszámolóra a moszkvai utam után. Abból hiányzott, hogy egy kihallgatást kértem Sztálintól s nem kaptam. A kihallgatást igen udvariasan készítették elő a különböző fórumokon, de valahol már közel Sztálin magasságához egy tábornok megkérdezte tőlem, hogy miről fogok Sztálinnal beszélni. Mondtam neki, hogy arról, hogy a magyar hadifoglyokat ne éheztessek, és lehetőleg hamar engedjék őket haza. Elmondtam, hogy szerintem ezt a kérdést valószínűleg szűklátókörű emberek intézik, akik nem látják, hogy a Szovjetunióknak kevesebb haszna van abból, mint amennyi haszna lesz, ha szépen megindul a szovjet-magyar barátság. A tiszt piros lett a méregetől és elkezdett ordítani, hogy mióta írja elő a legyőzött a győztesnek, hogy mit csináljon. Csak néztem, hogy vajon hogy jutok ki a szobájából, vagy talán egyenesen a vesztőhelyre visznek. Jobb volt akkor nem mondani el senkinek ezt, de én akkor már láttam, hogy a Magyar-Szovjet Társaságnak már csak egy szerepe lehet, hogy segítsen embereket menteni. Sok embert szabadítottunk ki börtönökből, és sok kegyetlenséget akadá-

lyoztunk meg azzal, hogy voltak telefonszámaink, melyeket felhívhattunk. 1945 nyarán elértük, hogy szigorú büntetéseket alkalmaztak fosztogató katonákkal szemben. De furcsa módon a nőekkel szembeni erőszakoskodást nem tekintették bűnnek, és nem büntették. És hiábavaló volt minden rábeszélés és érvelés. Sok csalódásban volt részünk, de mindig újra kezdtük a barátkozást. Hogy ma Magyarországon az emberek nagy többsége gyűlöli a Szovjetuniót, annak a Szovjetunió maga az oka. Amit nem értettünk, az volt, hogy mikor oly könnyű lett volna népszerűvé lennie, miért választotta a népszerűtlenséget. Ma már azt is világosan látjuk – mondtam én – a szovjet-rendszer eleve tudta, hogy nem lesz népszerű. Az elnyomó diktatúrát nem lehet népszerűségre alapítani, az ilyen rendszernek sokkal erősebb alapot van szüksége és ez a rendőrség.

Szent-Györgyi mikor elhagyta Magyarországot, üzenetet küldött nekem Amerikából, hogy nem fog hazajönni, már elhelyezkedett Amerikában és hogy Magyarországon az ottani körülmények között nem tudná a kutatását folytatni. Ezáltal megdőlt az én legutolsó reményem, amibe még úgy-ahogy kapaszkodtam, ami arra irányult, hogy Szent-Györgyi vezetésével gyűjtsük össze a magyar tudományos és művészi életnek a legkitűnőbb képviselőit, és ezekkel együtt próbáljunk meg egy olyan frontot képezni, amin a kommunistáknak ez a mindent felörlő propagandája nem tud áttörni. Ha már nem volt meg ez a remény, nagyon keserves dolog, ami történt. Ez abban állt, hogy Jankovics letartóztatásával kapcsolatban én fölkerestem Pálffy táborno­kot. Pálffy valamikor az Egyesült Izzónak volt könyvelője. Kijárta a vezérkari iskolát, de zsidó felesége miatt nem tudott elhelyezkedni, nem tudott megfelelő szolgálatot kapni, és ezért tehát otthagyta a katonaságot és az Egyesült Izzónak könyvelője lett. Mint ilyen nagyon kitűnő viszonyban volt Jankovics­sal, aki őt ezalatt állandóan támogatta. Most mikor elmentem hozzá, hogy segítsen Jankovics­on, akkor kitérő választ adott, ellenben más témára tért át mondvá, hogy a katonaságnak, amelynek ő mostan táborno­ka, szüksége van egy nagyon nagy képességekkel felruházott vezetőre és haditechnikai intézetre, és ő arra gondolt, hogy én vegyem át az új haditechnikai intézetnek a vezetését. Ez volt az a végső lökés, ami elpusztította az én utolsó reményemet, tehát már nem tehettem mást, elmentem az amerikai követségre. A kereskedelmi attaséval fölvettem a kapcsolatot és kértem adjon választ arra, hogy kaphatok-e a családommal együtt „nonkvota immigration”⁴ vízumot az Egyesült Államokba. Ő megígérte, hogy gyorsan fog választ kérni és kapni, és ez a válasz, amikor megérkezett abból állt, hogy nekem és családomnak jelentkeznem kell egy akármilyen külföldi államnak amerikai konzulátusán és ott kapom meg a beutazási vízumot. Ez azt jelentette, hogy valamilyen csellel kell nekem kijutnom Ausztriába, Júliáéknak – tehát a feleségemnek és lá-

4 Létszámon felüli (rendkívüli) vízumot.

nyomnak – pedig valószínűleg szöknie kell. Ezt készítettük elő a még rendelkezésre álló idő alatt és most már Amerikába való átjutásunkat. Én elmentem Bécsbe előadásokat tartani a Bécsi Egyetemen és közben Júlia és Márta lányom szöktek egy embercsempész segítségével, akiket az amerikai bécsi követség működtetett és négy napig tartott az az idő, amikor én már Bécsben megtartottam az előadásokat és örölkük még mindig nem tudtunk semmit. A félreértés nagyon kicsike volt, ahelyett, hogy Heiligenkreuzba mentek volna, a kísérő máshová vitte őket, mert az előre megbeszélte rövidebb úton határrendőrség cirkált. Innen azonnal értesítést küldött Heiligenkreuzba egy Franz Kleinhez, de szerencsétlenségre ott három Franz Klein is lakik és a küldönc nem a jó Franz Kleinnek adta át az üzenetet. Így ezért volt a négy nap késés, és amikor végül is megtudtam az amerikaiak segítségével, hogy Júlia és Márta már megérkeztek Salzburgba, engem pedig az amerikaiak kis futárgépen visznek át Bécsből Salzburgba, akkor oldódtak meg ezek az események. De mondom, amikor végül Salzburgban összetalálkoztunk, attól kezdve az utunk egyenesen folyt tovább.

Kiderült, hogy én a Washingtonban lévő George Washington Egyetemre kaptam meghívást több egyéb lehetőség között, ez futott be legelőször és ott fogok egy kutatólaboratóriumot felépíteni. De meg kellett várni azt, amíg a fiunk megszületik az elutazás előtt, tehát júliustól számítva szeptember elejéig kellett várni és ott Salzburgban született meg a fiam Zolika. Szeptember közepén szálltunk fel a Queen Mary hajóra, ahol régi ismerőssel találkoztam össze, Vasadi Béla volt debreceni teológiai tanárral. Őt megkértem, hogy keresztelje meg a fiunkat. Amint a hajókabinban folyt a keresztelési szertartás, arra gondoltam, mi lesz ebből a kis magyar gyerekből, aki Ausztriában született, két világrész között az óceán közepén kapja a keresztiséget, az amerikaiak fogják megtanítani indiánosdit játszani. El fogja-e tudni olvasni azt a magyar keresztelési bizonyítványt, melyet Vasadi Béla a Queen Mary hajó levélpapírjára írt. El fog-e jutni valaha abba az országba, melyből az anyja éjszakának idején lopta ki, hogy szabad ember legyen belőle. És mi lesz a sorsunk? Közeledünk New York-hoz, holnap partra szállunk. Este sokáig ülünk a fedélzeten és azt kérdezem Júliától: tudod-e hogy az az ország, ahová megérkezünk a legbecsületesebb, melyet ember eddig alkotott. De csak a munkát tiszteli és a munkában nem tűr válogatást. Meghívtak ugyan a George Washington Egyetemre, de ez azt jelenti, hogy a sorsunk véglegesen meg van oldva. Júlia határozottan felelt: nem lehet rosszabb a sorsunk, mint amit ott hagyunk. Ott előbb-utóbb börtön várt volna rád, itt pedig szabad emberek leszünk. Jó kislány vagy – mondtam –, mert az élet beszél belőled, az élet megoldja a mi sorsunkat, meg fogja oldani, az emberiség sorsát is, mely kiküszöböli a kisebbségek hatalmát. A mi történetünk kis része a mai idők történetének, ezt a történetet Hitler kezdte el írni, Sztálin folytatta, de az élet fogja befejezni. A totális államok harcot kezdtek az élettel, de az élet legyőzi

őket, mert az élet erősebb. Másnap egy vidám kis család szállt partra és átlépett a régi összetört életéből az új életbe.

Washington, 1999

Vértessy: Szépen süt a nap ma délelőtt, amikor meglátogattam Bay Zoltánnét, aki szívesen fogadott. Ebben a házban mióta él Ön?

Bay Zné: 1950. november 9-e óta.

Vértessy: Hát bizony akkor lassan 50 esztendő telt el ebben a házban.

Bay Zné: Az életem nagy részét itt töltöttem, férjem is. Egy helyen soha nem laktam ennyit mint itten, nagyon szerette, mert a nagyon csendes kertek összenőnek, a hálószobák hátul vannak, úgyhogy ilyen csendes. Csak a mókusokat hallottuk néha éjszaka játszadozni, reggel meg a madarakat, ez volt a nagy zaj.

Vértessy: Emlékidéző beszélgetésre jöttünk, kezdhethük-e ott, hogy amikor emigráltak 1948-ban, idejöttek Washingtonba. Hogyan sikerült elfészkelni? Bay Zoltán neve akkor már fényesen csengett a tudomány világában, 1947 óta Szent-Györgyi Albert is itt volt már, tehát volt egy fogózkodó, egy igaz barát azon kívül, hogy valami újat az új világban el kellett kezdeni.

Bay Zné: Igen ez így történt, hogy megérkeztünk és még egy hotelben laktunk egy hétig, amíg házat néztünk, mert itt mindenki szeret kertészháza venni. Egy barátunknál férjem talált egy lakást. Szent-Györgyi rögtön meg is látogattott. Ők itt laktak, ahol most mi lakunk, ide nem messze. Mi akkor bent voltunk Washington szívében és ő csak egy évig maradt itt sajnos, mert azt mondta hogy nem szeret itt kutatni, mert az embernek itt rögtön kell adni egy írást arról, hogy mit akar, mi lesz a siker. Hát ha tudná mi lesz, akkor nem kutatna, hanem leírná a sikert, de nagyon beteg is lett, egyszer tüdőgyulladást kapott és itt hagyta Washington-t. Azt mondta, hogy egyetemre nem megy, mert Amerikában kutyamosóval egy nivójú a tanár. Igaz, mert nem fizették meg jól és nem volt semmi érdekesség benne. És akkor csinálta meg a biológiai intézetét.

Szóval mi itt maradtunk Washingtonban, Arlingtonban béreltünk egy kis házat és két hét múlva már saját otthonunkban vártuk a vendégeket nagy szerencsénkre, akik már Washingtonban megjelentek, és teljesen minden megvolt.

Persze ez hogy is volt? Az első fizetést előre megkapta férjem a George Washington Egyetemről. Három helyre mehetett volna, de ez olyan központi helynek hangzott és gondolta, hogy ezt fogadja el. És akkor a „részlet letagadás”-sal – ez volt itt a kifejezésük a magyaroknak – tudtunk otthonhoz jutni. Egy részét lefizettük a házáért rögtön, a többit azt meg „ledadogjuk” – mondta a férjem.

*Bay Zoltánné washingtoni otthonában
(a képet Túri Gábor készítette)*

Bay Zoltánné és Vértessy Sándor interjú közben (a képet Túri Gábor készítette)

Vértessy: Ez otthon is ismert fogalom.

Bay Zné: Ez így történt, mert akkor még nem volt ez otthon, ez nekünk kicsit új volt. És hát ez a kapitalizmus előnye. Saját otthonunkban voltunk, anélkül, hogy kifizettük volna. Sok évig fizettük a házat is. Az egyetemen tényleg sokan ismerték, hát csábították a Generál Electric-hez, meg egy pár hasonló nagy céghez. Ilyen volt a Szilvania, azóta már megfullasztották és hát irtózatoss nagy fizetéseket ígértek neki. Egy dologban tévedtek. Hát képzelje el azal biztatták, hogy reggel itt ebédel, de külön repülőgépe lesz és délben, vacsorázni máshol fog. Nahát ez volt a riasztó. Úgyhogy a férjem nem azért csinálta a gyárat Budapesten, mert ott a gyár révén akart nagy lenni, Ő csak azért dolgozott annakidején az Izzóban, hogy segítse Magyarországot. Ő a magyarokon akart segíteni. Ő a legboldogabb volt a laboratóriumban, ő fizikusnak született. Mindig azt hitte hogy belém szerelmes, de két szerelme volt, az egy a fizika és aztán jöttem én. De ez engem sose zavart...

Szentgyörgyi Albert Bay Zoltánról

„Miótán nekem nincs tudományos képzettségem a fizikában, én lehetnék az utolsó aki arra hivatott, hogy Bay Zoltánról, mint fizikusról írjak. De mivel több mint fél évszázada szívbeli belső kapcsolat fűz hozzá, kétlem, hogy lehetne nálam alkalmasabbat találni, aki arra hivatott, hogy Bayról mint barátról írjon. Bay nem csak jó barát volt, hanem jó hazafi és humanista eszmék harcosa is.”